

Գոհար ԹՈՐՈՍՅԱՆ

**Լոռու մարզ, Ջրաշեն համայնքի միջնակարգ դպրոցի
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ**

**ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻՆ ՀԱՏՈՒԿ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ
ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Բարբառային բառարանի վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ բարբառային մի շարք բառեր բնորոշ են միայն Կարնո բարբառին: Վերջիններս արտահայտում են այդ բարբառախոսների լեզվամտածողությունը, կենցաղն ու առօրյան: Կատարելով այդ բառերի լեզվաբանական քննություն՝ դրանք դասակարգել ենք խոսքիմասային իմաստային խմբերով:

1. Գոյականներ՝ անձնանիշ և իրանիշ բառեր, տեղանուններ և այլն:
2. Ածականներ՝ անձնանիշ և իրանիշ գոյականներին բնութագրող բառեր:
3. Բայեր՝ անձնանիշ ենթակա պահանջող գործողություններ:
4. Մակբայ - Ձևի և ժամանակի:

Կարնո բարբառում պահպանված եզակի կազմությունները երբեմն հնչյունական տարբերակներ են, որոնց զուգահեռ կան նաև հոմանիշ բաղադրիչով տարբերակներ:

Բանալի բառեր՝ հեքիաթ, բառարան, ժողովրդական մտածողություն, կազմություն, կապակցելիություն, վերլուծություն, անձնանիշ և իրանիշ բառեր:

Դ.ՏՈՐՈՍՅԱՆ

СМЫСЛОВОЕ ИЗУЧЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ К КАРИНСКОМУ ДИАЛЕКТУ

Анализ диалектного словаря показывает, что некоторые диалектные слова характерны только для каринского диалекта.

Они выражают языковое мышление, образ жизни и повседневную жизнь людей, говорящих на этом диалекте. На основе лингвистического изучения этих слов мы классифицировали их на семантические группы в зависимости от того, к какой части речи они принадлежат.

1. **Существительные** - Слова, обозначающие людей и предметы, географические названия

2. **Прилагательные** - Слова, характеризующие существительные, обозначающие людей и предметы.

3. **Глаголы** - Действие, требующее подлежащее, обозначающего человека

4. **Наречия** манеры и времени.

Единичные словообразования, сохранившиеся на каринском диалекте, иногда являются фонетическими вариантами слов. Параллельно существуют также варианты, содержащие синонимичные компоненты.

Ключевые слова: сказка, словарный запас, народное мышление, композиция, связность, Анализ, Слова, обозначающие людей и предметы.

G.TOROSYAN

**SEMANTIC EXAMINATION OF SPECIAL DIALECTAL WORDS
IN THE KARIN DIALECT**

The analysis of the dialectal dictionary shows that a number of dialectal words are typical only to the Karin dialect. They express the linguistic thinking, lifestyle and everyday life of the people speaking this dialect. Based on the linguistic examination of these words, we have classified them into semantic groups based on what part of speech they belong to.

1. Nouns - Words denoting persons, and objects, names of locations.

2. Adjectives - Words characterizing nouns that denote persons and subjects.

3. Verbs - An action that requires a subject denoting a person.

4. Adverbs of manner and time.

The sporadic word formations preserved in the Karin dialect are sometimes phonetic variants of words. Parallel to these words, there are also variants containing a synonym component.

Key words: fairy tale, vocabulary, folk thinking, composition, connectivity, analyse, person, nouns denoting persons, and objects.

«Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» [4] առաջին հատորում ամփոփվել են «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» կոչվող ազգագրական նյութերը, որոնց մեջ կարևոր նշանակություն ունեն «Բնիկ Ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Ափրիկեանցի» [4, VIII] կողմից 1880 թ. գրառված հեքիաթները: Ինչպես

ժողովածուի խնբագրակազմն է նկատել «... ժողովրդական բանաւոր գրականութեան **գրականական** հետաքրքրութիւնից զատ, նկատելի է և նորա **լեզուաբանական** նշանակութիւնը զաւտաբարբառների ուսումնասիրութեան տեսակէտից» [4, X], քանի որ հայոց լեզվի պատմության, ազգագրության, պատմագրության, բանագիտության և այլ բնագավառների հետ առնչվող շատ հարցերի պատասխանը կարելի է գտնել բարբառների բառապաշարի ուսումնասիրության շնորհիվ [3, 112]:

Ընթերցելով Շիրակի բարբառին վերաբերող լեզվաբանական մի շարք ուսումնասիրություններ՝ պարզեցինք, որ առանձին ուսումնասիրված չեն այն բառերը, որոնք բնորոշ են միայն Կարնո բարբառին, բայց դրանք հաճախակի հանդիպող լեզվական միավորներ են, որոնք իրենց տարբեր արտահայտություններով գործածվել են Շիրակի հեքիաթներում: Նպատակ ունենալով բացահայտելու Կարնո բարբառի Շիրակի խոսվածքին բնորոշ բարբառայնությունները՝ դրանք ուսումնասիրել ենք որոնողական և զուգադրական մեթոդաբանությամբ:

Կարնո բարբառի հնչյունական և ձևաբանական հատկանիշները քննվել են Ն. Մկրտչյանի կողմից [4]: Սույն աշխատանքում մեր ուշադրությանն են արժանացել հատկապէս Կարնո բարբառի Շիրակի խոսվածքի բառային բնորոշ միավորները, որոնք դասակարգել ենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ զուգահեռաբար քննելով դրանց կազմության և կապակցելիության առանձնահատկությունները, քանի որ նշված բառերի իմաստների պարզաբանման համար անհրաժեշտ են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը:

Հավաքագրված բառապաշարը դասակարգել ենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ զուգահեռաբար քննելով դրանց կազմության և կապակցելիության առանձնահատկությունները, քանի որ նշված բառերի իմաստների պարզաբանման համար անհրաժեշտ են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը:

1. Իրանիշ **գոյականները** ներկայացվում են ինքնատիպ կապակցություններով, ինչպէս **չալի-չոթի** «1. Մացառ, խոիվ, ցախ-մախ: 2. Հնամաշ իրեր» [5, Դ, 368] իմաստով հարադրությունը կիրառվում է որպէս «թոփ էնել» ներգործական սեռի հարադրության լրացում, որը հնարավոր է մի դեպքում «ծախել», մյուս դեպքում «վառել», օրինակ՝ *Ամեն օր կերթար մեշեն էս հալիվորը, չալի-չոթի թոփ կէներ կը բերեր քաղաք, որը կծախեր, որն էլ տունը կը վառեր...* [4, 22]: Հեքիաթներում կիրառված մի շարք բարբառայնություններ բարբառագիտական բառարաններում վկայված չեն, ինչպէս **հաթահուր** գոյականը «բարձր երաժշտություն» նշանակությամբ, վերջինս որպէս կանոն գործածվում է գործիական հոլովով՝ որպէս որոշիչ լրացնելով **հարսանիք** գոյականին, օրինակ՝ *Հաթահուրով զրոյթի հարսնիքը էրաւ* [4, 49]: «Գազար» նշանակությամբ **փուրչուլուկ** բառը փոխառություն-բուսանուն է, որ Կարնո բարբառի խոսվածքներում գործածական է նաև **փուրչուլուխ** տարբերակով: Այն

հանդիպում է «Հաբբանի» հեքիաթում. «Կայ, ընչի՛ չէ, քա՞նի գրուանքայ փուրչուլուկ կուգես» [4, 33]:

Դիրկեարխանայ¹ տեղանիշ, կազմությանը բարդ գոյականի առաջին բաղադրիչը բարբառներում տարածված **դուրգալ** «հյունսն» բառն է [5, 1, 362]: Շիրակի խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխված տարբերակն է՝ **դյուկյար**, որից էլ կազմվել է բառաբարդումը՝ գործածվելով «Թագաւորի պզտի տղէն» հեքիաթում՝ իբրև տեղանիշ բազմակի ուղիղ խնդիրների մեկ բաղադրիչ, օրինակ՝ *Էլ բագագի դիրքեան, միկիտան, ֆռուն, դամրչնոց, դիրկեարխանայ, բիրադի լաւ – իրանց դայտի սարքած* [4, 69]: Այս շարքում նույն կերպ առանձնանում է նաև **դամրչնոց** ածանցավոր կազմությունը: Բարբառներում գործածական «դարբին» նշանակությամբ **դամիրչի** բառի շիրակյան տարբերակն է **դամրչի** [5, Ա, 304], որով տեղանվանական ածանցով կազմությունը նույնպես վկայված չէ բառարաններում:

Հետաքրքիր է, որ **Ֆ** հնչյուն-տառով են սկսվում «արտասովոր անասուններին» տրվող անունները: Արևմտյան բարբառներում հանդիպող **Ֆիլիկ** «Մի տեսակ այծ, որ ունի նուրբ ու երկար մազեր» [5, Է, 194] գոյականը Շիրակի խոսվածքում կիրառվում է առանց ածանցման, օրինակ՝ *Էս մորթին էնպէս մարիֆաթ ունի, թէ որ, ըսաւ, ֆիլի ոսկորից մէկ հատ պալատ շինուի, չամչրադի պէս չորս բոլորը լուս կուտայ* [4, 53]: *Քատուն հատ ֆիլ տոճիկ տալով, սարերուց պրծան էկան, հաւուզներու վրա թափան* [4, 55]: Այսպես նաև **Ֆիլիզ** իրանիշ գոյականը ըստ երևութին «ձեղ» նշանակությամբ «Հաբբանի» հեքիաթում գործածվում է որպես փոխակերպման արդյունք, օրինակ՝ *Հաբբանին էլ էն սհաթին կնկան դարձրեց մէկ բարակ ֆիլիզ, ինքն էլ էղաւ մէկ օձ, փաթտուաւ էր ֆիլիզին ու գլուխը դրեց ֆիլիզի ձերին* [4, 34]:

Այս շարքում առանձնանում է **դուլլուղտար** անձնանիշ գոյականը՝ կազմված «դուլլուղ (ծառայություն) + տար» կաղապարով, որ կիրառվել է **Ղուլլուղտարները թագաւորի դրկած ձկի հրմար յայտնեցին թագուհուն** [4, 6] արտահայտության մեջ «սուրհանդակ» իմաստով:

2. **Բայերը** Կարևո բարբառում կիրառվում են ինքնատիպ ածանցումներով, ինչպես՝ **կառավարցնել** կազմությունը, որտեղ ներգործական սեռի բայը, ստանալով պատճառական ածանց, արտահայտում է նաև անդրադարձ գործողության իմաստ, օրինակ՝ *... թող ընծի մէկ կոտ օսկի տար՝ հերիք էր. էս ընծի կը կառավարցնէի* [4, 16]: Նշված նախադասությունը «Բաղդաւոր տղայ» հեքիաթում կրկնավոր արտահայտություններից է, որը սակայն հաջորդ կապակցության մեջ արտահայտվում է *....էս իմ գլուխը կը պատէի* [4, 17] հոմանիշ դարձվածքով՝ «գլխի ճարը տեսնել» իմաստով: Ի դեպ նշված դարձվածքը նույնպես բառարանում ներկայացված չէ, և մեր որոնողական

¹ Տողովածուում հանդիպում են և՛ դասական, և բարբառային ուղղագրությամբ կազմություններ, որոնք մենք նույնությամբ արտագրել ենք:

աշխատանքի ընթացքում այլ բարբառներով գրառված հեքիաթներում նույնպես չենք հանդիպել, ուստի կարող ենք վերապահությամբ նշել, որ այն նույնպես Կարնո բարբառին բնորոշ արտահայտություններից է: Շիրակի խոսվածքին բնորոշ է նաև **կառավարել** բայի վ ածանցով կազմությունը՝ «իջևանել» իմաստով, օրինակ՝ *Հրմա քովը մէկ աղքատանոց էլ շինել տուեց էդ թագաւորի անունով, որ գնացող էկող աղքատ ճամփորդները կառավարուին* [4, 20]: Հեքիաթներում գործածական բայերից առանձնացրել ենք նաև **կիսկսել** արմատի կրկնությամբ բազմապատկական բայը, որ այլուր չենք հանդիպել, օրինակ՝ *Ես կը կիսկսեմ ու երբ որ ձեզի կանչեցի, արեք ամենքիդ բաժինը իրան տամ* [4, 4]: Ինչպես **Ֆ** հնչյուն-տառով սկսվող գոյականներին հատուկ էր կախարդական ոգի նշանակությունը, այնպես էլ **Ֆոլտալ** գործողությունը Շիրակի հեքիաթներում հատուկ է կախարդական «չարխերին» (իր առանցքի շուրջ պտտվող անիվ), օրինակ՝ *Բիրադի գլխէ գլուխ էնպէս արծի չարխեր էին շինել, էդ չարխերը էնպէս կը ֆոլտային, որ մարդ մօտենար քիմի՝ կը կտրտէին* [4, 58]:

Շիրակի խոսվածքին բնորոշ **փեղքստալ** բայը մուգ կը ճյուղի բարբառներին հատուկ **փայլքստալ** «փայլփլել, շողշողալ» իմաստով [5, Է, 343] բայի հնչյունափոխված տարբերակն է, որ «Աւճի Շաբուրի տղէն» հեքիաթում արևի հետ կատարված համեմատությամբ վերագրվել է սպանված «ջանավարի» մորթուն, ինչպես՝ *.....վրայի մորթին էնպէս մէկ սամուրմ էր, որ արեգակի պէս կը փեղքստար* [4, 51]:

3. Շիրակի խոսվածքին բնորոշ **ածականները** արտահայտում են ինչպես իրանիշ, այնպես էլ անձնանիշ գոյականների անմիջական հատկանիշ՝ հանդես գալով որոշի կամ ստորոգելիի շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ **սուր** հասկացությունը՝ «Աւճի Շաբուրի տղէն» հեքիաթում բնութագրվում է **զիլֆիխար** փոխառությամբ՝ «Չաւլունի թուրը, որ իբր թէ շինած է կայծակի հալած երկաթից» նշանակությամբ [2, 312], օրինակ՝ *....քսաւ աւճի Շաբուրի տղէն ու զիլֆիխար թուրը դուս քաշեց, հասաւ վրա* [4, 58]: Բարբառային հատկանիշ է նաև **ամրկենի** ածականը, որով «Կատուն ու առիւծը» առակում բնութագրվում է **փայտ** գոյականը, օրինակ՝ *Յետոյ վեր առնելով մի հաստ ամրկենի փայտ, ընկնում է առիւծի ջանին ...* [4, 80]: Կարնո բարբառում «ահարկու, երկյուղալի» [5, Ա, 34] նշանակությամբ է կիրառվում **ահոտ** ածանցավոր ածականը, օրինակ՝ *Բջած տեղերը շատ ահոտ էր* [4, 39]: **Սայմագ** «Հիմար, անխելք» նշանակությամբ փոխառություն-ածականով են բնութագրվում հնարամիտ, բայց հասարակության կողմից չհասկացված տղաները [5, Ե, 261], օրինակ՝ *....տարէք էդ սայմագ տղի գլուխը գարկէք* [4, 10]:

Ածականների մեջ նույնպես կան կազմություններ, որոնք բառարաններում ներկայացված չեն, դրանցից շատերը հեքիաթներում հանդիպում են ասացողների մեկնաբանությամբ: Կարծես թե դրանց կիրառությունների եզակիությունը, անհասկանալի լինելու հանգամանքը գիտակցելով՝ պատմողը զուգահեռաբար ներկայացնում է կազմության բացատրությունը: «Մարդակերպ

ձուկը» հեքիաթում **անիաթ** ածականով բնութագրվել է **տղա** անձանիշ գոյականը, որ ասացողը մեկնաբանել է «բան չէր գիտի» արտահայտությամբ. *Մէկէլ ընկերն էլ՝ հեչ զանիաթ – բան չէր գիտի* [4, 39]: Բառարաններում ներկայացված չեն նաև մի շարք հնչյունափոխական տարբերակներ, ինչպես՝ **ածելի** գոյականի [5, Ա, 22] **արծլի** ձևը, որ «Աւճի Շաբուրի տղէն» հեքիաթում կիրառվել է ածականական «սուր» իմաստով, օրինակ՝ *...բիրադի գլխէ գլուխ էնպէս արծլի չարխեր էին շինել* [4, 58]:

4. Ժամանականիշ **ետնաուր** մակբայը՝ «Ետի օրը, հետագայում, ապագայում» [5, Ա, 375] իմաստով, գրաբարյան «աւուրս յետինս» կազմության բառայնացումն է, որին հատուկ է ապառնի ժամանակաձևերին կապակցվելը, օրինակ՝ *.....ու չեղնի թէ յետնաուր իմ հացս իլէ ու անունս կոտրէ* [4, 3]:

Շիրակի խոսվածքին բնորոշ են նաև մի շարք դարձվածքներ, որոնք հիմնականում վերաիմաստավորված բայական բառակապակցություններ են, որ վերագրվում են անձանիշ գոյականներին, օրինակ՝ **կէծակի զարկած դառնալ** դարձվածքը «Մաստիկ զարմանալ, ապշել՝ հանկարծակիի գալով» իմաստով [5, Գ, 71] բնութագրում է թագավորի հրամանը լսող ռանչպարին «Ռանչպարի տղէն» հեքիաթում. *Ռանչպարը էս որ իմացաւ, կէծակի զարկած դառաւ...* [4, 4]:

Դարտը կապուտ էր դարձվածքը «Նպատակը ուրիշ լինել» [5, Ա, 315] նշանակությամբ է գործածվել «Ռանչպարի տղէն» հեքիաթում. *Հրմա իրան փորի ցալը ուրիշ էր – դարտը կապուտ էր* [4, 3]: Հեքիաթներում հետաքրքիր է դարձվածքը դարձվածքով բացատրելու հանգամանքը, որի արդյունքում կիրառվում են հոմանիշ դարձվածներ խոսքը դարձնելով ավելի պատկերավոր և հասկանալի:

Արև բաղադրիչով դարձվածքները բարբառներում բազմաթիվ են, որոնք հիմնականում կապվում են գեղեցիկի, լուսավորի, կյանքի և մահվան հետ, օրինակ՝ *արև ալ, արև անել, արև անցնել, արև աչքեր, արև առնել, արև հասակ, արևեն հանել* և այլն [5, Ա, 123]: Սակայն **արևը երդիկից թռել** դարձվածքը բառարաններում վկայված չէ, այն կիրառվել է «Ռանչպարի տղէն» հեքիաթում՝ «եղածը եղած է» դարձվածային իմաստով, ինչպես՝ *....հրմա էլ ի՞նչ օգուտ, արևն երդիկիցը թռել էր, էղածն էղած էր* [4, 10]: Բազմաթիվ են նաև **ջուր** բաղադրիչով դարձվածքները, որոնցից վկայված չէ նույն հեքիաթում կիրառված **ջրով ջաղաց** կայուն արտահայտությունը՝ «նույնը լինել» նշանակությամբ, օրինակ՝ *.... մնացած քառասուն ջառիէքին էլ տեսան որ բիրադի էն ջրով ջաղացն են* [4, 15]: Այս շարքում առանձնանում է «Բաղդաւոր տղայ» հեքիաթում կիրառված **բերնին գողի քար դիպած** արտահայտությունը՝ ասացողների *սառած մարդու պէս մնալ* մեկնաբանությամբ [4, 21]:

Բայական արտահայտությունների մեջ առանձնանում են թագավորներին ողջունելու ձևերը: Սրանցից **թամալլահ անել**՝ «ողջունել» իմաստով դարձվածքը

բառարաններում վկայված չէ, այն կիրառվել է «Ռանչպարի տղեն» հեքիաթում, ինչպես՝ *...ռանչպարի տղեն օխտը տեղ թամայլահ էրավ* [4, 7]:

Չվկայված փոխառությունները հասկանալի են լինում խոսքում, ինչպես՝ **տաւարճուղ** բառաբարդումը նշանակում է «տավարած» օրինակ՝ *Մէկ քիչ ճամբու պաշար դրին տաւարճուղները, կապին շալակները...* [4, 15]: **Ումուզ** նշանակում է «ուս» *Մորթին քցեց ումուզին ու ուրախ-ուրախ ընկավ ճամբայ գնաց տուն* [4, 51]: **Արթը** նշանակում է «հերթով», *օրինակ՝ Տղէն արթը պատմեց* [4, 51]:

Ուսումնասիրելով հեքիաթների բառապաշարային միավորների իմաստաբանությունը՝ պարզ դարձավ, որ ժողովրդական մտածողության պարզաբանման բանալիները թաքնված են ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ: Բարբառային բառերը քննելով բարբարառագիտական բառարաններում հաճախ էինք հանդիպում դժվարությունների, քանի որ բառերի մի ստվար խումբ գրառված չէ և կարոտ էր լուսաբանման:

Գրականություն

1. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:
2. Աճառյան Հ., Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
3. Բառնասյան Ջ., Կարնո բարբառի խոսվածքներին անդրադառնալու մի փորձ, էջ 112 <http://shirak.asj-oa.am/290/1/109-112.pdf>
4. Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Ալեքսանդրապոլ, 1901:
5. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Երևան, հ. Ա, 2001, հ. Բ, 2002, հ. Գ, 2004, հ. Դ, 2007, հ. Ե, 2008, հ. Զ, 2010, հ. Է, 2012:
6. Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Երևան, 1952:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, ր.գ.թ. Հ.Ս.Ղազարյանը: